

Kuingiliana kwa Lugha ya Kiswahili na Kiingereza: Uswahilishaji wa Maneno ya Kiingereza

A. Kishe

Chuo Kikuu Huria cha Tanzania

Kitivo cha Sayansi na Sanaa za Jamii, Idara ya Lugha na Fasihi

anna.kishe@out.ac.tz

Iksiri: Kuingiliana kwa lugha ni taaluma katika uwanja wa isimu inayohusu lugha zinazoingiliana na kuathiriana. Kuingiliana kwa lugha sio jambo jipya katika dunia. Watu ambao ndio watumiaji wa lugha wamesababisha lugha kuiingiliana waliposafiri au kuhama sehemu moja hadi nyingine kutokana na sababu za kiuchumi, kijamii kiutamaduni na kisiasa. Vilevile lugha huingiliana pale mtu anapotumia lugha mbili au moja baada ya nyingine, kwa maana ya kuchanganya lugha. Historia ya kukua na kuenea kwa lugha ya Kiswahili inaonyesha kuwa, lugha ya Kiswahili imeingilina na lugha nyingi. Kwanza kabisa Kiswahili kilingiliana na lugha ya Kiarabu, katika karne ya 12 wakati Waarabu walipoingia nchini kwa madhumuni ya kuendesha biashara. Baadae ikaingiliana na lugha ya Kijerumani na hatimaye lugha ya Kiingereza katika karne ya 19. Muingiliano wa lugha husababisha muathiriano katika lugha, unaojidhihirisha katika ukopaji wa maneno, athari katika fonolojia, mofolojia sintaksia kwa maana ya mpangilio ya sentensi. Ukopaji wa msamiati ndio athari inayojitokeza zaidi katika lugha zilizoingiliana kuliko athari nyingine yoyote. Uchanganyaji wa lugha kwa maana ya kubadilisha msimbo ni matokeo ya muingiliano wa lugha. Ili maneno hayo yaweze kuwa sehemu ya lugha ya Kiswahili inabidi yawsahilishwe. Kuswahilishwa hapa tuna maana ya kuyaingiza maneno yanayokopwa katika muundo wa lugha ya Kiswahili ili yakubalike kuwa sehemu ya msamiati wa lugha hiyo. Mjadala utaonyesha kuwa viwango vya uswahilishaji wa maneno ya Kiswahili si sawa. Makala itahitishimisha kwa kuangalia faida au hasara za kukopa maneno kutoka katika lugha ya Kiingereza. Makala haya yatajikita katika kujadili muingiliano wa lugha ya Kiswahili na Kiingereza tu. Data kwa ajili ya makala hii imekusanywa kutoka katika vitabu vinavohusu usanifishaji wa lugha ya Kiswahili, majarida, kamusi, magazeti na nyaraka na taaluma mbalimbali nyingine.

Dhana mahususi: Muingiliano, ukopaji, uswahilishaji, istilahi;

UTANGULIZI

Lugha ya Kiswahili ina historia ndefu ya kuingilina baina ya lugha tofauti. Kiswahili kilingiliana na Kiarabu, Kiajemi na Kireno. Kuingiliana kwa lugha ya Kiarabu na Kiswahili kulisababisha maneno mengi ya Kiarabu ya mkopo kuingia katika lugha ya Kiswahili, Mkude (1986: 25). Kwa ufafanuzi wa Thomason (1976: 165) ukopaji wa maneno ni dhana ya kiisimu inayoelezea uchukuaji neno au elementi yoyote kutoka lugha nyingine kwenda katika lugha nyingine. Ukopaji hutokea zaidi katika msamiati ambapo maneno mengi yanayokopwa ni maneno ya kiufundi, kwa maana ya maneno ya taaluma, inaweza kuwa ni ya sayansi na teknolojia au taaluma yoyote ile. Massamba (1989: 64) yeye anasema ni uhamishaji wa istilahi kutoka lugha moja kwenda lugha nyingine.

Kwa mujibu wa Zawawi (1979:73) athari ya lugha ya Kiarabu katika msamiati wa lugha ya Kiswahili ni kubwa. Kufuatana na uchunguzi wa Zawawi katika ya maneno 3,006 yaliyoorodheshwa katika kamusi ya *Johnson's Standard Dictionary* maneno 2,354 ni mkopo kutoka katika lugha ya Kiarabu. Athira ya lugha ya Kiarabu katika Kiswahili iliendelea kutokana na uwepo wa Waraabu katika pwani ya Afrika Mashariki, na biashara yao ya utumwa. Baadae Kiswahili kikaingiliana tena na lugha ya Kireno miaka ya 1500 na

kukiathiri Kiswahili. Baadhi ya maneno ya mkopo kutoka Kireno ni kama vile *bendera, meza*, na mengi mengineyo. Kuingilina baina ya lugha tofauti hakukuishia kwa Wareno au Waajemi na Waraabu tu. Ujio wa Wajerumani na Waingereza katika karne ya 19 BK walisababisha Kiswahili kuathiriwa na Kijerumani na Kiingereza. Maneno yalitokana na Kijerumani ni kama *shule, (schule) hela (heller)*.

Kufuatana na Thomason na Kaufman (1988:19) muathiriano unakuwa wa kiwango kikubwa kadri lugha zinavyodumu pamoja kwa muda mrefu. Athari za lugha ya Kiingereza ni za kiwango kikubwa ikilinganishwa na athari ya lugha ya Kiarabu kwa sababu ya maingiliano ya muda mrefu baina ya lugha hizi mbili.

Lugha ya kiingereza ilipata nafasi ya kukiathiri Kiswahili kwa sababu ya utawala wa muda mrefu wa wakoloni wa Kiingereza kutokana na jinsi utawala wa kikoloni ulivyoipa nafasi lugha hiyo ya Kiingereza kutumika hasa katika shughuli za utawala. Vilevile lugha ya Kiswahili imeweza kupokea maneno mengi ya mkopo ya Kiingereza kwa sababu ya sarufi yake nyumbufu inayofanana na sarufi ya kibantu kama itakavyodhihirika katika makala haya.

Waingereza baada ya kuchukua utawala wa Tanganyika kutoka kwa Wajerumani miaka ya 1930, waliendelea kutumia Kiswahili kama lugha ya utawala hadi wakaamua kukisanifisha ili kiweze kukidhi haja ya mawasiliano katika makoloni yao ya Afrika Mashariki. Usanifishaji wa lugha ya Kiswahili ulisimamiwa na Kamati ya Kiswahili ya Afrika Mashariki iliyojulikana kama "Interterritorial Language Committee. Madhumuni makuu ya kusanifisha lugha ilikuwa 'kuhakikisha kwamba kuna aina moja ya msamiati wa zamani ulioazimwa katika makamusi yote, hasa kamusi za shule" na kusahihisha na kusanifisha lugha ya vitabu vyote vilivyopendekezwa kutumiwa shuleni" pamoja na madhuni mengine (Mbaabu, 2007:27).

Hata baada ya wakoloni wa Kiingereza kuondoka wakati Tanganyika ilipopata uhuru wake mwaka 1961, Kiingereza kiliendelea kuishi sanjari na lugha ya Kiswahili. Ijapokuwa Kiswahili kilishatambuliwa kuwa ni lugha ya Taifa na lugha rasmi mwaka 1962 lugha ya Kiingereza ilipewa nafasi ya kutumika katika nyanja muhimu. Leo hii Kiingereza ni lugha rasmi ikisaidiana na lugha ya Kiswahili. Ikiwa lugha rasmi Kiingereza kinaendelea kutumika katika mawasiliano yanayohusu masuala ya nje, kufundishia elimu ya juu, uandishi katika baadhi ya magazeti, na mahakama za ngazi ya juu na kadhalika. La muhimu zaidi ni kuwa Kiingereza kinaendelea kuiathiri lugha ya Kiswahili hadi leo. Athari ya lugha ya Kiingereza katika Kiswahili inaonekana zaidi katika ukopaji wa maneno. Kufuatana na Batibo (2000:240) lugha ya Kiingereza ndio mfadhili mkubwa katika kuendeleza lugha ya Kiswahili kutokana na hadhi yake kama lugha ya sayansi, elimu, na teknolojia katika kukuza maendeleo ya kiuchumi, kisayansi, kieleimu na kijamii.

Ili maneno hayo yanayokopwa yaweze kuwa sehemu ya lugha ya Kiswahili inabidi yaswahilishwe. Kuswahilishwa hapa tuna maana ya kuyaingiza maneno yanayokopwa katika muundo wa lugha ya Kiswahili ili yakubalike kuwa sehemu ya msamiati wa lugha hiyo. Uswahilishaji ni dhana itakayotumika kuelezea mchakato wa kuingiza maneno ya mkopo ya Kiingereza katika sarufi ya lugha ya Kiswahili kimuundo, kimaana, kimopholojia na kifonolojia.

Maneno ambayo yanalengwa katika makala haya ni maneno ya kiufundi. Kufuatana na ufafanuzi wa Kamusi ya TUKI (1981) maneno ya kifundi hujulikana kama istilahi. Mwansoko (1990:135) amejaribu kupanua ufafanuzi huu kwa kusema kuwa "istilahi ni

sehemu ya msamiati unaotumika katika taaluma au nyanja maalumu ili kuleta maana maalumu". Hivyo basi lengo la makala hii ni kujadili jinsi maneno hayo ya mkopo ya Kiingereza yanavyo swahilishwa katika lugha ya Kiswahili. Katika kufikia lengo letu tutaongozwa na maswali yafuatayo yatakayojadiliwa kwa kina:

- (i) Je ni njia zipi zinatumiwa kuingiza maneno ya Kiingereza ya mkopo katika mfumo wa lugha ya Kiswahili?
- (ii) Ni vigezo gani vinavyotumiwa katika kuswahilisha maneno ya mkopo?/Mbinu za uswahilishaji wa maneno ya kigeni katika sarufi ya lugha ya Kiswahili.
- (iii) Ni nini athari ya maneno ya mkopo?
Tuanze kwa kufafanua japo kwa muhtasari sarufi ya lugha ya Kiswahili.

MUUNDO WA LUGHA YA KISWAHILI

Kiswahili ni lugha yenye viambishi bainifu (agglutinative) inayotumia mofimu ikiwa ni sifa kubwa ya kisimu ya lugha za kibantu (Nurse na Spear, 1985).

Kifoneti na kifonolojia : Mfuatano wa fonimu katika kuunda maneno

Fonimu ina maana ya kipashio kidogo kinachowakilisha sauti ambazo hutumiwa katika maandishi. Fonimu hizi zinazojulikana kama konsonanti na irabu ndizo zinazotumiwa kuunda maneno. Kila lugha ina kanuni zake zinazokubalika katika kuzipanga sauti za konsonanti na irabu ili kuunda maneno ya lugha hiyo. Kanuni mojawapo inayotawala katika lugha ya Kiswahili ni kwamba konsonanti (K) yoyote ile inaweza kufuatwa na irabu (I) yoyote. Neno linaweza kuanza na irabu na sio lazima iwe konsonanti.

Kwa mfano:

<i>Pa/ka</i> (cat)	<i>se/ma</i> (say)
K I K I	K I K I
<i>U/ma</i> (fork)	<i>a/da</i> (fee)
I K I	I K I

Pia neno linaweza likajengwa kwa irabu peke yake ikiwa moja au mbili. Mathalani; a! (mshangao)

<i>u/a</i> (flower)	<i>o/a</i> (marry)
I I	I I

Kama zilivyo lugha nyingi za kibantu na Kiswahili kikiwemo, neno la Kiswahili halina budi liishie na irabu.

Mfuatano wa Konsonanti

Mfuatano wa konsonanti pia una kanuni zake. Hii ina maana kwamba si konsonanti yoyote katika utaratibu wa mfuatano inaweza ikakubalika kuunda neno. Kiswahili kimejengwa na mifuatano ifuatayo ya konsonanti

- (i) KKI **ndama**,
- (ii) KKKI **mbwiga, mwata, chimbwa**

Si sauti yoyote inaweza kutumiwa katika mfuatano wa KKI. Mathalani katika mfuatano huu ikiwa sauti ya kwanza ni /n/ ya pili huwa ni /d/ kama **ndama**, (*culf*) **ndege** (bird) ili iweze kuunda silabi yenye mkazo. Ikiwa ya kwanza ni /m/ ya pili huwa ni /b/ kama '**mbao**, **mbuni**. Utaratibu huu unatofautina kwa kadri ya neno linavyotamkwa na uundaji wa silabi. Hivyo neno linaweza kuanza na /m/ likafuatiwa na /j/ kama **mjomba** **mjanja** na kadhalika ambapo /m/ inakuwa ni silabi pekee.

Katika mfuatano wa KKKI sauti ya tatu itakuwa /w/ yaani kiyeyusho: mfano *mbweha*, *mbwiga* au *shindwa ndwele*. Ving'ong'o au vipua vinaweza kupatikana mwazo mwa neno au katikati ya neno kwa ajili ya uwekaji wa mkazo. Mfano *nyama*, *nyumba ng'ambo ng'ombe* nga'ng'ania *ngeli* na kadhalika

Kwa vile lengo la makala haya siyo kuandika sarufi maumbo ya Kiswahili, utangulizi huu unasadifu kutoa picha ya aina ya mifuatano ya konsonati inayokubalika katika Kiswahili. Mifuatano mingine ya lugha ya Kiswahili tutaifafanua kadri mjadala unavyoendelea. Kinachosisitizwa hapa ni kuwa Kiswahili hakiruhusu silabi funge bali silabi wazi. Konsonanti funge ni mfuatano wa konsonanti bila kuwa na irabu ambapo mfuatano wa silabi iliyowazi unaingiza irabu kama ilivyonyeshwa katika sehemu ya (i) na (ii)

Kiswahili kutamkwa kama kinavyoandikwa

Kwa kawaida Kiswahili huandikwa kama kinavyotamkwa. Lakini yako mazingira mengine ambayo hukiuka kanuni hii kutokana na fonimu kuathiriana kama katika maneno yafuatayo:

mwili body badala ya *muili*
mwoga- coward badala ya *muoga*
twende -lets go badala ya *tuende*
mwakilishi badala ya *muwakilishi*
mwombaji 'borrower'/prayer person badala ya *muombaji*.

Mfuatano wa Kiswahili-Kisintaksia

Kisintaksia Kiswahili kina mpangilio wake. Sifa hufuata kinachoarifiwa mathalani;

Mti mrefu- tall tree
Mtoto mbaya bad child

Tofauti na lugha ya Kiingereza ambapo kinachosifu huanza halafu kikafuatiwa na sifa kama inavyonekana katika mifano hii.

Tall tree mrefu mti
Child bad mbaya mtoto

i. Kimofolojia

Mofolojia inashughulikia maumbo ya maneno. Kama zilivyo lugha za kibantu maneno huundwa na sehemu mbili kiambishi (kinachotaja idadi) na shina mfano,

Mtoto m (umojia)
Watoto wa (idadi wingi)
Kijiko ki (moja)
Vijiko vi (wingi)

Sehemu iliyobaki ni shina **-toto** (child).

Ruwaza ya Kiingereza ni tofauti na Kiswahili. Idadi katika kiingereza huonekana mwisho wa neno mfano: child mtoto, child-ren watoto. Hii ina maana kwamba uswahililishaji wa maneno ya kigeni, ili yaweze kufafana fanana na Kiswahili, mchakato wa uingizaji wa maneno hayo hauna budi kufuata ruwaza za lugha ya Kiswahili kwa kila hali kwa maana ya kufuata matumizi sahihi ya kifonolojia na kimofolojia, kisintaksia na kisemantiki.

NJIA ZINATUMIKA KUIINGIZA MANENO YA KIINGEREZA YA MKOPO KATIKA LUGHA YA KISWAHILI

Kabla ya kuchambua mbinu mbalimbali ambazo zinatumiwa katika uswahilishaji wa maneno ya mkopo ya Kiingereza kwanza tuangalie njia zinazotumiwa katika kukopa maneno hayo.

Tafsiri ya moja kwa moja

Tafsiri ni njia inayotumiwa kufasiri neno linalokopwa. Tafsiri hufanyika pale ambapo hakuna kisawe chake yaani neno katika lugha ya Kiswahili lenye maana hiyo. Katika hali hiyo inaweza ikifanyika tafsiri sisizi kwa maana ya tafsiri ya neno kwa neno au tafsiri ya dhana ambayo inawakilisha maana ya neno hilo (Karekezi, 2007:9). Njia hii inaelekea kupendwa na wakuza lugha kwa vile muundo na matamshi ya lugha ya Kiingereza havina nafasi kabisa katika neno hilo jipya la Kiswahili kama itakavyonekana katika mifano ifuatayo. Kwa mfano:

(i)	raw material	<i>mali ghafi</i>
(ii)	linguistics	<i>isimu</i>
(iii)	state	<i>dola</i>
(iv)	social rights	<i>haki za jamii</i>
(v)	signatory	<i>mtia saina</i>
(vi)	genocide	<i>mauaji ya kimbari.</i>
(vii)	ethics	<i>maadili</i>
(viii)	deligation	<i>ujumbe</i>
(ix)	monopoly	<i>hodhi</i>
(x)	logic	<i>mantiki</i>
(xi)	draft	<i>rasimu</i>
(xii)	cross cutting	<i>mtambuka</i>
(xiii)	mercenary	<i>mamluki</i>

Ukopaji wa moja kwa moja

Ukopaji wa aina hii uko wa aina mbili. Aina ya kwanza ni kulichukua neno la kigeni na kulifanyia mabadiliko katika matamshi. Neno linalotumiwa kuelezea mchakato huu ni "utohoaji." Kwa mujibu wa Karekezi (2007: 4), utohoaji ni kuchukua neno la kigeni na kulisawazisha ili lifanane kwa umbo, sauti na tabia ya lugha inayokopa. Kwa hakika utaratibu unaotumiwa ni wa kuliswahilisha neno hilo la kigeni. Kwa mfano:

(a) Ukopaji na mabadiliko

(i)	technology	<i>tekinolojia</i>
(ii)	badget	<i>bajeti</i>
(iii)	campaign	<i>kampeni</i>
(iv)	management	<i>menejimenti</i>
(v)	film	<i>filamu</i>

(b) Ukopaji wa moja kwa moja bila mabadiliko (uhawilishaji)

Katika ukopaji wa aina hii neno linalokopwa huchukuliwa jinsi lilivyo muundo na maana yake kutoka katika lugha chanzi. Kwa kawaida maneno haya hushabihiana na mwenendo wa maumbo ya maneno ya lugha ya Kiswahili. Hii ina maana kwamba uswahilishaji wa maneno yaliyokopwa kwa aina hii ni mwepesi zaidi ukilinganisha na maneno yanayoingia yakiwa na umbo tofauti na matamshi tofauti na lugha ya Kiswahili. Kwa mfano:

(i)	data	<i>data</i>
(ii)	visa	<i>visa</i>
(iii)	fistula	<i>fistula</i>
(iv)	malaria	<i>malaria</i>
(v)	protozoa	<i>protozoa</i>

(vi)	albino	<i>albino</i>
(vii)	drama	<i>drama</i>

Unyambulishaji

Unyambulishaji ni uundaji wa istlahi kwa kutumia “viambishi” vya maneno ya Kiswahili. Unyambulishaji ni njia inayopendwa katika kuswahilisha maneno ya mkopo kwa lugha zenye muundo wenye viambishi. Hii ni kwa sababu ni rahisi kunyambulisha kitenzi au kivumishi badala ya kuunda istlahi mpya kama itakavyodhirika katika mjada kwani unahusisha mambo mengi na kufikiri sana. Vilevile ni njia inayopendelewa zaidi kwa vile istilahi itakayoundwa haifanani kimuundo na asili yake yaani lugha ya kiingereza. Mfano wa maneno ya Kiswahili yaliyonyambulishwa ni kama:

(a)	sterile	<i>tasa</i>
	sterilization	<i>utasishaji</i>
	sterilize	<i>tasisha</i>
(b)	stigma	<i>aibu/unyanyapazi</i>
	stigmatization	<i>uabishaji/unyanyapazi</i>
	stigmatize	<i>aibisha/nyanyapaza</i>
(c)	foreignization	<i>ugenishaji</i>
	foreignize	<i>genisha.</i>

Muungano wa maneno (Maneno pacha)

Njia nyingine inayotumika na kupendelewa katika kuswahilisha maneno ya mkopo ya Kiingereza ni mbinu ya kuunganisha maneno. Gibbe (2008 :80) anaiita mbinu hii muunganiko wa maneno pacha. Mbinu hii haina budi kufuata sintaksia ya lugha ya Kiswahili. Kama ilivyoelezwa mwanzoni kuhusu mpangilio wa maneno katika sintaksia ya Kiswahili ni kwamba kwa kawaida sifa hufuata kinachosiwa. Mathalani “Mti mzuri” tofauti na Kiingereza ambapo kinachosifu huanza kwanza, mfano “Mti Mzuri” kwa maana ya ‘nice tree’ kwa sintaksia ya Kiingereza inasomeka kama (mzuri mti) yaani kisifa kufuatia kinachosifia.

Vivyo hivyo katika kuingiza maneno ya mkopo katika Kiswahili, utaratibu huu hauna budi kufuatwa ili maneno hayo ya mkopo yaendane na muundo wa lugha ya Kiswahili. Kwa mfano:

(i)	desk officer	<i>ofisa dawati</i>
(ii)	family court	<i>mahakama familia</i>
(iii)	free vote	<i>kura huru</i>
(iv)	elektronic mail	<i>barua elektroni</i>
(v)	chronic fever	<i>homa sugu</i>
(vi)	general ledger	<i>leja kuu</i>
(vii)	generic drug	<i>dawa jeneriki</i>
(viii)	buffer state	<i>nchi tunganishi</i>
(ix)	cold war	<i>vita baridi</i>

Kutungo neno

Utungaji wa neno ili kuwakilisha neno la mkopo haufanyiki kiholela. Mara nyingi hatua hii huchukuliwa endapo hakuna tafsiri ya moja kwa moja ya neno hili katika lugha inayokopa. Pia kufuatana na Akida (2008: 61) mambo mawili hayana budi kuzingatiwa. Kwanza ni kuangalia umbo linalofanana na taswira hiyo. Pili ni kuunda neno kwa kufanisha na kitu hicho au kazi yake. Maneno ya mkopo yaliyoingizwa kwa utaratibu huu ni kama:

(i)	task force	<i>kikosi kazi</i>
(ii)	featus	<i>kijusi</i>

(iii)	embryo	<i>kiinitete</i>
(iv)	shingles	<i>mkanda wa jeshi</i>
(v)	city town bus	<i>daladala</i>
(vi)	email	<i>barua pepe</i>
(vii)	hotline	<i>simupapo</i>
(viii)	cock tail	<i>mchapalo</i>
(ix)	globalization	<i>utandawazi</i>

Lugha za kibantu/asili

Njia nyingine inayotumika kuingiza maneno ya mkopo ni kutumia visawe vinavyotokana na lugha za asili (lugha za makabila). Hii pia ni njia inayopendwa kuliko hata ya kutafsiri kwa sababu kwa kutumia visawe vya lugha za asili tutakuwa tunayaleta maneno ya mkopo karibu zaidi na lugha ya Kiswahili kuliko Kiingereza. Kwa mujibu wa Karekezi (2007: 3), kufuatana na mwongozo wa uundaji wa istlahi wa BAKITA, uundaji wa istlahi kya maneno ya mkopo kutoka lugha ya Kiingereza au lugha nyingine yoyote iwe ni hatua ya mwisho. Mwangozo unasisitiza kuwa Kiswahili na lahja ziwe za kwanza kufikiriwa katika kukopa maneno. Endapo kisawe kutoka lugha ya Kiswahili kitakosekana na neno linalowakilisha dhana hiyo halipo basi lugha za asili au lugha nyingine za Kiafrika kama Kiwoolof, kihausa, Kizulu, zitatumika. Mfano wa maneno yaliyoingia kwa njia hii ni:

(i) Bunge	<i>parliament</i> (asili yake Kiha)
(ii) Ikulu (kisukuma)	<i>state house</i>
(iii) Juju (Kiyoruba Kiibo Kipijini)	<i>complex witch carft</i>
(iv) Fuwele (kizigua)	<i>crystal</i>
(v) Rara (kiyoruba)	<i>ballard</i>
(vi) kung'atuka (kijita)	<i>to step down</i>

Upanuzi wa maana ya maneno yaliyopo katika Kiswahili

Hufanya kwa kubadili maana ya asili ya neno la Kiswahili ama kwa kupanua maana yake ya asili, au kufinya maana yake au kubadili kabisa maana ya asili ya neno hilo. Mfano unaofuata unaonyesha maneno ya Kiingereza yaliyoingia katika lugha ya Kiswahili kwa kubadili kabisa maana ya asili ya maneno hayo ili kuwasilisha dhana katika lugha ya kiingereza.

(i) Imperialist	<i>Beberu</i> (dume mbuzi)
(ii) Exploiter	<i>kupe</i> (mduu anayenyonya damu)

MBINU ZA USWAHILISHAJI WA MANENO YA KIGENI KATIKA SARUFI YA LUGHA YA KISWAHILI

Sehemu inayofuata tutajadili mbinu zinazotumika katika kuswahilisha maneno ya mkopo ya Kiingereza katika sarufi (kimatamshi, kifonolija, kimuundo na kimaana ya Kiswahili).

Neno kuandikwa kama linavyotamkwa

Kanuni ya msingi ambayo inatawala katika kuswahilisha maneno ya mkopo ya Kiingereza ni kuyaandika kama yanavyotamkwa. Kwa kawaida kanuni hii ndio inayotawala kabla ya kufanya marekebisho ya muundo kwa maana kushughulikia mifuatano ya konsonanti isiyokubalika haina budi kuzingatiwa. Kwa mfano:

(a) tie	<i>tai</i>
(b) gas	<i>gesi</i>
(c) tissue	<i>tishu</i>
(d) neurorisis	<i>nyurosis</i>
(e) beer	<i>bia</i>
(f) register	<i>rejesta</i>
(g) furniture	<i>furniture</i>
(h) computer	<i>kompyuta</i>
(i) cellulose	<i>selulosi</i>
(j) ideophone	<i>idiofoni</i>
(k) bandage	<i>bendeji</i>
(l) fungus	<i>fangasi</i>
(m) formula	<i>fomyula</i>
(n) cocaine	<i>kokeni</i>

- (o) gender *jenda*
(p) plough *plau*

MBINU ZA KIFONOLOJIA, KIMUUNDO KATIKA KUSWAHILISHA MANENO YA MKOPO KATIKA SARUFI YA KISWAHILI

Lugha ya Kiswahili hutumia mbinu zifuatazo. Mbinu ya kwanza ni kutamka

- (i) Udondoshaji wa irabu
(ii) Uongezaji au uingizaji wa irabu
(iii) Udondoshaji wa konsonanti.

Mbinu hizi ndio mashuhuri katika utohoaji wa maneno ya Kiingereza yanayokopwa katika lugha ya Kiswahili. Tuanze kwa kuangalia mbinu ya kwanza ya udondoshaji wa irabu:

Udondoshaji wa Irabu

Hii ni mbinu ambayo irabu inadondoshwa kutoka katika muundo wa neno. Udondoshaji wa irabu unaweza kutokea katika maeneo matatu; udondoshaji wa irabu katikati ya neno na udondoshaji wa irabu mwishoni mwa neno. Tuanze kwa kuangalia mifano ya udondoshaji wa irabu katikati ya neno.

Udondoshaji wa irabu katikati ya neno

- (a) sute *suti*
(b) boat *boti*
(c) sauce *sosi*
(d) chief *chifu*
(e) speaker *spika*
(f) team *timu*
(g) anaemia *anemia*

Katika data ya kwanza tumeona kuwa mchakato wa udondoshaji ukiisha kamilika usawazishaji wa silabi kulingana na ruwaza ya muundo wa maneno ya Kiswahili hufanyika (syllabification) ili kuunda silabi zenye kutamkika. Hatua hii hufanyika kwa kuingiza irabu mwishoni mwa neno.

Uingizaji wa irabu

Mbinu hii hufanyika katika sehemu mbili za neno. Katikati ya neno na mwishoni mwa neno. Tuanze kwa kuangalia mifano ya uingizaji wa irabu mwishoni mwa neno.

(i) Uingizaji irabu mwishoni mwa neno

- (a) fabrin *fabrini*
(b) filament *filamenti*
(c) pencil *penseli*
(d) kilogram *kilogramu*
(e) protocal *protokali*

Uingizaji wa silabi mwishoni mara nyingi hufanyika kwa maneno yenye silabi moja. Utaratibu huu ni muhimu ili kuweka uzito katika silabi ya pili kutoka mwisho ambapo mkazo katika lugha ya Kiswahili huangukia. Kwa mfano:

- (a) jam *jamu* [ja'mu]
(b) bom *bomu* [bo'mu]
(c) pin *pini* [pini]

(ii) Uingizaji wa irabu katikati ya neno

Madhumuni yake ni kuondoa mfuatano wa konsonanti ili kulingana na uraratibu wa Kiswahili wa konsonanti kufuatiwa na irabu yaani CVCV kwa maana ya kuepuka silabi (funge). Kwa mfano:

- (a) backbench *bekibenchi*
(b) softboard *softibodi*

Data katika sehemu hii inatuonyesha kuwa irabu inayoongezwa ama iwe katikati au mwishoni hutegemea neno linavyotamkwa ili kuendana na utaratibu wa Kiswahili wa kuandika maneno sawasawa na jinsi yanavyotamkwa.

(iii) Uingizaji wa irabu mbili mwishoni

Kuna utaratibu ambao unaotumika katika istlahi yenye kubeba fonimu /y/ yenye maana ya 'taaluma ya jambo fulani'. Kwa kawaida fonimu hiyo huchukuliwa kwa kuingiza irabu mbili -ia mwishoni.

- a) Diplomacy *diplomasia*
a) technology *teknolojia*
b) lexicography *leksigografia*
c) psychology *saikolojia*
d) sociology *sosholojia*
e) gynaecology *gainakoloji*
f) zoology *zuolojia*

Udondoshaji wa konsonanti katika konsonanti kikundi

Mchakato huu hufanyika pale ambapo mpangilio wa konsonanti hizo umekiuka taratibu ya lugha ya Kiswahili kiasi cha kusababisha ugomu wa kuligawa neno hilo katika silabi zenye kutamkika kwa Kiswahili. Hufanyika katikati na mwishoni mwa neno.

Udondoshaji konsonanti katikakati ya neno

- (a) passport *pasipoti*
(b) chart *chati*
(c) ammonia *amonia*
(d) organ *ogani*
(e) papilloma *papiloma*

Udondoshaji wa konsonanti mwishoni mwa neno

- (a) ruber raba
(b) sepsis sepsi
(c) jumperjampa
(d) brass brasi
(e) artery ateri
(f) limph limfu

Uchambuzi wa data unadhihirisha kuwa ipo mifuatano ya konsonanti ambayo imeachwa iendele kutumika. Mifuatano hiyo ni ile inayopatikana na inayokubalika katika lugha ya Kiswahili. Tuangalie mifano katika data ifuatayo:

Mifuatano ya konsonanti inayokubalika

Konsonanti vikundi zenye ving'ong'o /mb/ /nd/ /nj/ /ng/ na /ny/. Mathalani.

- (a) bank *benki*
(b) zink *zinki*
(c) fungus *fangasi*
(d) bandage *bendeji*

- (e) neuklia nyuklia
 (f) change chenji

Konsonti vikundi zinazohusisha virambaza /r/na /l. kwa mfano:

- (a) bolt bolti
 (b) spring springi
 (c) brush brashi
 (d) plag plagi
 (e) christmas krismasi
 (f) clinic kliniki
 (g) chlorine klorini

asthma athma

- a) helicopter helikopta

Konsonanti kikundi ambapo fonimu ya /s/ isiyo guna huhusika.

- xray eksirei
 skirt sketi
 taxi taksi
 fascisim ufashisti
 ataxia ataksi
 erepsin erepsini

FONIMU ZINAZOKOSEKANA KATIKA LUGHA YA KISWAHILI

Pale inapotokea kuwa fonimu fulani ya Kiingereza haipatikani katika lugha ya Kiswahili utamkaji pamoja na uendelezaji wa neno/istilahi hiyo hauna budi kufuata abjadi ya lugha ya Kiswahili. Mathalani katika Kiswahili hatuna fonimu /q/ inayowakilishwa kimaandishi kama/q/. Fonimu hiyo katika Kiswahili itaandikwa kufuatana na jinsi neno linavyotaamkwa. Kwa mfano:

- /x/ /ks/ kama taxnomy taksnomy
 /c/ /ph/ kama philagage filageji
 /q/ /k// kama quarantine karantini
 /kw/ equator ikweta
 /ph/ /f/ philosophy filosofia

MJADALA KUHUSU DATA ILIYOCHAMBULIWA

Kupishana kwa viwango vya uswahilishaji wa maneno ya mkopo

Uchambuzi wa data umedhihirisha kuwepo kwa viwango tofauti katika kuswahilisha maneno ya mkopo ya Kiingereza. Ijapokuwa kanuni ya uswahilishaji wa maneno ya kigeni inayotawala ni ya neno kuandikwa kama linavyotamkwa, hata hivyo kuna baadhi ya maneno ya mkopo yanayokiuka kanuni hii. Mfano unaonekana katika neno *committee* ambalo kwa Kiswahili hutamkwa *komitii au kamitii* na kuandikwa *kamati* badala ya *komitii au kamitii*. Maneno mengine ni "sample" (*sampuli*) badala ya *sempo* au *sampo*; *nerve* (*neva*) badala *neva*; "potassium" (*potasi*) badala ya *potasiumu* "workshop" (*warsha*) badala ya *wekishopu*, coach (kocha) na kadhalika.

Hali hii imeachiliwa ili msamiati wa Kiswahili usionekane kuwa umetawaliwa na maneno ya Kiingereza kwani kwa kufanya hivyo haitakuwa rahisi kutambua asili ya neno kuwa ni Kiingereza.

Athari katika Kiswahili

Kwa kawaida mkazo katika lugha ya Kiswahili hutokea katika silabi ya pili kutoka mwisho. Mfano *chaku'la*, (food) *ga'ri*, (car) *joko'fu* (fridge) *bwe'ni* (hostel) *na changudo'a* (prostitute).

Uswahilishaji wa maneno ya mkopo ya Kiingereza ili kufuata matamshi na muundo wa Kiswahili unakusudiwa kuyafanya maneno hayo yatamkike kama ya Kiswahili. Lakini si maneno yote yaliyoswahilishwa yameweza kufuata kanuni ya mkazo katika lugha ya Kiswahili. Badala yake mkazo katika matamshi unadhihirisha athari ya matamshi ya lugha ya Kiingereza. Kwa mfano *fa'nicha* (furniture), *kli'niki* (clinic) *pa'sipoti* (passport) *televi'sheni* (television). Mkazo wa kwanza huwa mkubwa ukafuatiwa na mdogo. Kwa mfano *kami'shna* (commissioner) *sekreta'rieti* (secretariat) *televi'sheni* (television). Kuna maneno mengine hutamkwa na mikazo miwili tofauti hasa maneno yenye silabi zaidi ya mbili. Hali hii imesababisha kuwepo na matamshi ya aina mbili katika neno moja, matamshi kufutana na mkazo katika lugha ya Kiswahili au ya Kiingereza. Kwa mfano *mene'jimenti* au *menejime'nti* (management).

Athari katika fonolojia

Ukopaji kutoka Kiingereza umeleta aina ngeni ya ruwaza katika Kiswahili mfano /sk/ sketi /ks/ soksi /dk/ dikteta /kl/ klabu /br/ brashi, /kr/ elektroni, /nk/ sinki/ na kadhalika.

Ukuzaji wa msamiati

Ukopaji kutoka Kiingereza umesababisha ukuzaji wa msamiati wa Kiswahili kuongezeka. Sio wakati wote kwamba neno linalokopwa huwa linakosekana katika lugha ya Kiswahili. Wakati mwingine visawe vya maneno hayo vinaweza kupatikana katika lugha ya Kiswahili kwa mfano "socket" kisawe chake ni *kabumbu* lakini neno la mkopo ni *soka*, 'goal keeper' badala ya *mlinda mlango* lakini Kiswahili kimekopa *kipa*. Kama ilivyoonekana katika mjadala wa makala haya, uamuzi huu umetokana na hadhi ya lugha ya Kiingereza kuwa ni lugha ya utandawazi na lugha ya kuleta maendeleo ya teknolojia.

HITIMISHO

Lengo la makala haya ilikuwa kujadili uswahilishaji wa maneno ya mkopo ya Kiingereza yanayoingizwa katika lugha ya Kiswahili. Maneno yaliyomakinikiwa ni maneno ya ufundi au ya taaluma mbalimbali yanayojulikana kama istilahi. Makala imeanza kwa kujadili njia anuai zinazotumiwa katika kuingiza maneno mkopo ya Kiingereza katika lugha ya Kiswahili. Mjadala umedhihirisha kuwa uteuzi wa njia hizo unafanyika kwa makini sana ili kuepusha Kiswahili kuonekana kimetawaliwa na lugha ya Kiingereza. Mbinu mbalimbali zinazotumkia katika kuswahilisha maneno ya mkopo katika sarufi ya Kiswahili, kimatamshi, kifonolojia, kimuundo, kimaana na kisintaksia zimejadiliwa. Mjadala umeonyesha kuwa si rahisi kufuata kanuni zilizowekwa ili kuyafanya maneno haya yafanane kwa kila hali na maneno ya Kiswahili, kimatamshi na kimuundo.

Wakati mwingine lugha ya Kiswahili huyaacha maneno hayo ya mkopo yakiwa na uvulivuli wa lugha ya Kiingereza ambako yamekopwa. Hatimae makala imeonyesha athari za ukiukwaji wa kanuni hizo katika matamshi, mofolojia ya maneno n.k. Imeonekana kuwa suala la uswahilishaji wa maneno ya mkopo ya lugha ya Kiingereza haliwezi kukamilika kwa maana ya kuwa asili mia kutokana na mitazamo na hisia katika jamii hasa wasomi ambao wanadhani kuwa lugha ya Kiingereza haina budi kupewa umuhimu mkubwa kutokana na hadhi yake kama lugha ya utandawazi na ya maendeleo ya sayansi na teknolojia.

Marejeleo

- Akida, H. (2008). "Ukuzaji na Uendelezaji wa Msamiati wa Kiswahili" in John G. Kiango (ed) *Ukuzaji wa Istlahi za Kiswahili*. Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili. Chuo kikuu Dar -es-Salaam, 52-78.
- Batibo, H.M. (1996). Loan words clusters nativization rules in Tswana and Swahili: A comparative Study in *S. African Journal of African Languages*, 16(2).
- Batibo, H.M. (2000). 'Foreign words as a problem in standardization/lexicography: English and African Loan words in isiXhosa" *Anja Drame*, Department of African Studies, university of Leipzig, Leipzig German, 231-241
- Gibbe, A.G (2008) "Maendeleo ya Istlahi za Kiswahili" in John G. Kiango (ed) *Ukuzaji wa Istlahi za Kiswahili*. Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili. Chuo kikuu Dar -es-Salaam, 79-99.
- Karekezi, N. (2007). "Uundaji wa Istlahi za Kiswahili" Makala iliyowasilishwa katika kongamano la kimataifa la Idhaa za Kiswahili Duniani Tarehe 12-15 Oktoba lililoandaliwa na BAKITA.
- Massamba, D.P.B (1989:62) "Development and modernization of Kiswahili Language in Tanzania" in F. Coulmas (ed) *Language Adaptation*. Cambridge, C.U.P, 60-78
- Mkude (1986) English in contact with Swahili. In W. Vierreck and W.D Bald (eds), *English in contact With Other Languages* Budepest Academia Kiado
- Mwansoko, H.J. (1990). "Swahili modernization in the light of the present language Policy of Tanzania". 133-142 in Rubagumya(ed). *Langaue and Education in Africa: A Tanzanian Perspective*; Clevedon/Philadelphia. Multilingual Matters, LTD.
- Nurse, D & Spear T (1985). *The Swahili: Reconstructing the History and Language of an African Society*: University of Pennslvania Press.
- TUKI, (1981) *Kamusi ya Kiswahili Sanifu*. Da-es-Salaam: Oxford University Press.
- Thomason, S. & Kaufman, T. (1988). *Language Contact creolization and generic Linguitics*. Barckley, Calfonia. University of Calfonia Press: 65-109, and 215-28.
- Thomason, S. (1976). Contact induced language Changes: loan words and borrowing languages's pre- pre borrowing phonology. In Wiilliam Christie, ed *Current Progress in historical Linguitics*: Amsterdam: North Holland, 167-179.
- Zawawi, S. (1979). Loanwords and their effect on the Classification of Swahili Nominals: Leiden: E. J Brill., 73.

